

Велике князівство літератури: між філософією і політикою

Чеслав Мілош належить до грона класиків польської літератури, а водночас – до тих письменників, завдяки яким польська культура другої половини ХХ століття має модерне обличчя. За влучним висловом Миколи Рябчука, Мілош став для Польщі своєрідною візитною карткою перед цілим світом. Щоправда, сам письменник вважав себе спадкоємцем культури Великого князівства Литовського.

Тривалий час Мілош для багатьох читачів залишався політичним письменником – не тільки як автор «Поневоленого розуму», але й як автор «Родинної Європи». Наділений блискучим інтелектом та унікальним досвідом, він, ніби останній громадянин давньої спільноти Великого князівства Литовського, своєю літературною творчістю намагався прояснити західній публіці проблеми Східної Європи. І Нобелівська премія для майже сімдесятирічного на той час Мілоша означала не лише загальне визнання, але й відкриття цього іншого, не менш важливого виміру його творчості – філософського. Премія мала принести письменникові довгоочікуване визволення, допомогти нарешті здійснити бажання «перебувати поза сферою політики, себто стратегії і тактики», висловлене після успіху «Поневоленого розуму» на початку 1950-х рр. Нобелівська премія для читачів на батьківщині означала повернення літературі забороненого ета. Проте, ставши одним з польських символів – поруч з Іваном Павлом II та Лехом Валенсою, у Польщі аж до початку ХХІ століття Мілош і надалі залишався в полоні політики. 2011 року минуло століття від народження Чеслава Мілоша – саме ця річ-

ниця для публіки у Польщі та поза її межами стала нагодою подорожі у Велике князівство літератури.

Чеслав Мілош народився 1911 року в литовських Шетейнях (Šeteniai), у польській родині зі шляхетським корінням. Університетську освіту він здобув у Вільнюсі (1929-1934 роках). Дебютував як поет на початку 1930-х, тоді також став співзасновником віленського літературного авангардного угруповання «Жагари». Тогочасна літературна критика назвала це тріо Другою авангардою, яку від першої, краківської, відрізняв катастрофізм. Проте це визначення неповні відповідає поетичній тонації юного Мілоша, для якого характерна була постійна напруга поміж лиховісним передчуттям катастрофи та життєствердними мотивами, між провіщенням Апокаліпсису та прославленням краси втраченої Аркадії. Ранній поезії Мілоша притаманна класицистична форма, поєднана з глибоко закоріненою традицією польської романтичної думки.

Під час навчання в університеті Мілош двічі побував на стипендії у Парижі, про що згадує в «Родинній Європі» як про формаційний досвід, без якого не були б можливими входження вихідця з провінції в контекст світової культури, вихід поза вузьконаціональні межі. Цей досвід віддзеркалений в есею «Сенс регіоналізму». У Парижі Чеслав Мілош познайомився зі своїм близьким родичем, французьким письменником, Оскаром Мілошем (Oskaras Milašius), литовцем з вибору, котрий вельми прислужився для здобуття державної незалежності. Старший родич, як неординарна особистість, вплинув на формування Чеслава Мілоша. Творчості Оскара Мілоша польський письменник згодом присвятив чимало уваги, вбачаючи у ньому свого духовного учителя, який зумів вказати релігійну перспективу сприйняття світу і себе самого як частки Божого Провидіння.

Есеї та статті Мілоша довоєнного періоду мали доволі принагідний характер; друкувалися вони у більш і менш відомих періодичних виданнях. Їхня добірка під назвою «Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931-1939» з'явилася друком лише 2003 року, за рік до смерті письменника. Головна їхня тема – покликання поета та мистецтва (див. зокрема «Дві фальші» та «Про брехню»).

Напередодні Другої світової війни Мілош переїхав до Варшави з Вільна, де втратив роботу на радіо як людина не досить патріотична, як тоді вважали, або ж – у сучасних категоріях – відкрита на інші культури. У Варшаві Мілош залишився аж до поразки повстання 1944 року. Працював сторожем в університетській бібліотеці, брав участь у підпільному культурному житті, видав, зокрема, антологію молодих поетів. Настрої 1930-1940-х років знайшли віддзеркалення у поетичному томі «Oscalenie» (Спасіння), виданому в 1945 році. У літературі письменник вбачав тоді порятунок від тотальної поразки людяності під час війни.

Після війни письменник працював дипломатом ПНР у США та Франції. У лютому 1951 року він попросив права політичного притулку, що стало своєрідною сенсацією і викликало далеко неоднозначні реакції в еміграційних колах. Найрадикальніше налаштовані емігранти докоряли Єжи Гедройцю, котрий допоміг Мілошеві влаштувати нове життя у Парижі, в тому, що він сприяє «комуністичному запродавцеві». Саме тоді, коли в еміграційній пресі велася бурхлива дискусія навколо «справи Мілоша», письменник, за намовою Гедройця, працював над «Поневоленим розумом» – книжкою, яка принесла йому визнання у світі (написана 1951, видана 1953 року). І хоча багато років по тому, у зміненій політичній ситуації, Гедройць визнав цю книжку плутаною, щоб не сказати забріханою, проте саме він став її першим видавцем і популяризатором творчості майбутнього

нобеліста. Видаючи «Поневолений розум», редактор «Культури» вбачав у ньому спробу показати роль письменників у тоталітарній системі та пояснити їхню відданість «новій вірі». Переклади «Поневоленого розуму», які з'явилися протягом 1950-х років збіглися із дискусіями, породженими XX З'їздом КПРС і, попри сильний опір, сприяли переосмисленню комунізму серед лівих інтелектуалів. Карл Ясперс наголошував на інтелектуальній відвертості Автора: «Мілош не пише як навернений комуніст; у нього й сліду немає від цього агресивного фанатизму свободи, який проявляється в жестах, тоні та поведінці як обернений тоталізм. Він не пише як опозиційний емігрант, який по суті мріє про переворот і повернення. Він промовляє як людина глибоко вражена, людина, яку прагнення до справедливості та невикривленої істини примушує до самооголення».

У дискусію, яка велася навколо «Поневоленого розуму» включився також український емігрант, письменник, автор антології «Розстріляне відродження» (до речі, підготовленої і виданої з ініціативи Єжи Гедройця 1959 року) Юрій Лавріненко. Те, що Мілош назвав «кетманом» і пояснював філософським «Геглівським бакцилем», себто захоплення і полонення письменників комунізмом, представивши у чотирьох іпостасях, в яких легко впізнавалися найвідоміші польські письменники, у першій українській спробі розрахунку з комунізмом – есею Лавріненка «Література межової ситуації», представлено як чотири різні стратегії виживання. Цих стратегій не супроводжувало, ані не передувало йому інтелектуальне заповнення комунізмом, а лише бажання вижити в ситуації опресії, прямої загрози життю письменника.

Найчастіші докори Мілошу можна звести до тих, які непрямо у своєму есею висловив Лавріненко, а саме – до надмірної інтелектуалізації найелементарнішої з людських мотивацій: інстинкту життя. Багато років по тому, у літературному щоденни-

ку «Rok myśliwego» (Рік мисливця, 1991), есеїст спробував ще раз пояснити читачам свою позицію: «Нападки на мій «Поневолений розум», мовляв, я навмисне придумав якісь глибини, тоді як йшлося просто про страх за власне життя, не влучають у ціль. Це був жах, який охоплював тих, хто усвідомлював, що надійшла світова перемога комунізму та мрії про незалежність Польщі можна здати у музей. Невже це мало?». Незалежно від того, чи погоджуватися з критиками Мілоша, чи ні, слід визнати, що вони дуже влучно розпізнали основну рису його творчості: інтелектуалізм.

У 1950-ті роки Мілош видав найбільш відомі і оцінені твори, крім «Поневоленого розуму» – найвідоміші і найчастіше цитовані сьогодні вірші, «Родинну Європу» (1959), що по сьогодні залишається однією з найкращих книжок присвячених східноєвропейському феномену. Тоді також народився автобіографічний роман «Долина Ісси», на основі якого 1982 року Тадеуш Конвіцький, до речі, Мілошів земляк, зняв фільм.

Покинувши свій тимчасовий притулок у Мезон Ляфіт і переїхавши (1960) до США, Мілош, попри доволі ускладнені взаємини з редактором «Культури», залишався вдячним Гедройцю за його допомогу у важкі хвилини. Їхнє листування продовжувалося близько півстоліття. Виданий у 2008 році том листування за 1952-1963 роки є надзвичайним джерелом до найновішої історії Польщі. Літературний інститут видав більшість творів письменника, зокрема: «Światło dzienne» (1953), «Traktat poetycki» (1957), автобіографічний роман «Dolina Issy» (1955) та політичний роман «Zdobycie władzy» (1955), «Król Popiel i inne wiersze» (1962), «Gucio zczarowany» (1965), «Miasto bez imienia» (1969), «Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada» (1974), а також есеїстику «Widzenia nad zatoką San Francisco» (1969), «Prywatne obowiązki» (1972), «Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwościach naszego wieku» (1983), літературну автобіографію «Ziemia Ulro»

(1977), есеї «Ogród nauk» (1979), «Zaczynając od moich ulic» (1985). 1978 року редактор Єжи Гедройць представив Мілоша до Нобелівської премії.

На тридцять років, які прожив Чеслав Мілош у Сполучених Штатах, працюючи до 1980 як професор славістики в Університеті Берклі в Каліфорнії, припадають і його найбільші успіхи, увінчанням яких стала Нобелівська премія. Дивовижним є діапазон його творчості: крім поезії, прози та есеїстики, Мілош був автором англomовної «Історії польської літератури» (1969), а також поетичних перекладів з англійської на польську та з польської англійську. Есеїстика 1960-1970-х, зібрана у томах «Widzenia nad Zatoką San Francisco» (1969) та «Prywatne obowiązki wobec literatury» (1974, див. есей, який дав назву книжці – «Приватні обов'язки щодо літератури») – своєрідне доповнення та коментар до академічної діяльності Мілоша. Автор захищає право на індивідуальний, суб'єктивний погляд історика літератури і – традиційно вже – відмежовується від вузьконаціонального трактування польської культури.

З 1980-х дедалі більше уваги присвячує письменник рідному Вільню та Литві («Zaczynając od moich ulic», 1985).

З 1951 року, після того, як Мілош попросив права притулку, його творчість у комуністичній Польщі опинилася під забороною. Після присудження письменникові Нобелівської премії з'явилася добірка його творів. 1981 року, у час т.зв. першої «Солідарності», Мілош прибув до Польщі. Ті твори, які підлягали цензурі, з'являлися у позацензурних виданнях (т.зв. другий обіг). Мілош став одним із найулюбленіших поетів польської незалежної культури, натхненником польської опозиції. Після падіння комунізму, 1993 року Мілош повернувся з Каліфорнії до Польщі і поселився у Кракові, який – як він казав – найбільше нагадував йому рідне Вільно. На останніх десять років життя письменника припадає триумфальне його входження на пан-

теон польської літератури, численні нагороди та почесні. Окрім давніх творів з'явилися друком також нові поезії («То», 2000) та есеї («Piesek przydrożny», 1997), «Abecadło Miłosza» 1997, «Spiżarnia literacka» (2004), а також роздуми про міжвоєнний період «Wyprawa w dwudziestolecie» (1999) та листування початку повоєнного часу («Zaraz po wojnie. Korespondencja z pisarzami 1945-1950», 1998).

Чеслав Мілош помер 14 серпня 2004 у Кракові у віці 93 років.

* * *

Чеслава Мілоша перекладають українською віддавна – з моменту присудження Нобелівської премії у 1980 році. Невдовзі по тому з'явився в еміграційному видавництві «Сучасність» «Поневолений розум» у перекладі Богдана Струмінського. І хоч нині це видання важко доступне, а його мова далека від сучасної літературної (адже перекладач був українцем, який емігрував до США з Польщі після тривалого ув'язнення за приченість до розповсюдження українського самвидаву за кордоном), то все ж таки саме з цього політичного памфлету починалося знайомство українського читача з творчістю Мілоша. На початку української незалежності Мілоша друкували завдяки старанням Миколи Рябчука у «Всесвіті» та «Сучасності». Книжкові видання з'явилися на початку ХХІ століття, спочатку вибрані поезії, згодом навідоміші книжки Мілоша: «Родинна Європа» (переклад Юрія Іздрика), «Абетка» (переклад Наталі Сняданко) та «Придорожній песик» (переклад Ярини Сенчишин).

Пропонований читачеві том – продовження знайомства з есеїстикою Чеслава Мілоша. Це захоплива інтелектуальна пригода, подорож історією та культурою ХХ століття, в яку вирушаємо у супроводі трьох перекладачів: Андрія Павлишина, Олени Коваленко та Ірини Ковальчук. Упорядники і перекладачі цієї книжки спробували всеціло представити українському читачеві

Мілошеву есеїстику. Добірка, яку представляють, цілком оригінальна, вона не має аналогів у інших виданнях, а її композиція глибоко обдумана.

Отож, подорож починаємо з пошуків Мілошевої батьківщини і тотожності, роздумів про закорінення та викорінення, про баланс між індивідуалізмом та універсалізмом. Мандрівку продовжуємо у розділі «Людина у ХХ столітті». «Мова та нації», «Антисемітизм у Польщі», «Цензура» – це лише три, найбільш промовисті назви есеїв, які дозволяють читачеві збагнути глибше проблеми «забутого ХХ століття», за висловом Тоні Джадта. У наступному розділі («Письменник у плетиві політики») пізнаємо меандри літератури і політики. Насамкінець знайомимося через Мілоша з його сучасниками: Єжи Гедройцем («Таємничий пам'ятник»), Вітольдом Гомбровичем, найрадикальнішим серед письменників демістифікатором польскості, із призабутим сьогодні блискучим прозаїком, Єжи Анджеєвським, із Йосифом Бродським, з яким Мілоша єднала тривала дружба. *Nota bene*, Бродський, який не був щедрим на компліменти, писав про Мілоша як про одну з найвизначніших особистостей літератури ХХ століття. Сподіваюся, що український читач завдяки появі цього тому зможе сам у цьому переконатися.